

AKADEMİK TARİH VE DÜŞÜNCE DERGİSİ

Academic Journal of History and Idea

Research Article

Received: 04.05.2026

Accepted: 04.08.2026

Zeynep Kübra Çelik*

<https://orcid.org/0009-0007-5742-4081>

İran Edebiyatında Modern Romanın Oluşumu: Muhammed Hicâzî'nin Zîbâ Romanı Üzerine Bir İnceleme*

The Formation of the Modern Novel in Iranian Literature: A Study
on Muhammad Hijazi's Ziba

Öz

Bu çalışma, çağdaş İran edebiyatının önemli yazarlarından Muhammed Hicâzî'nin aristokrat kökeni ve bürokratik tecrübesinin modern İran romanının gelişimindeki rolünü, Zîbâ (1930) romanı üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Meşrutiyet sonrası İran'ın sosyal ve kültürel krizlerini konu edinen Zîbâ, erken dönem toplumsal roman örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Eser, dinî değerlerle yetişmiş idealist bir genç olan Şeyh Hüseyin'in, Zîbâ adlı hırslı bir kadına duyduğu aşkla başlayan ahlaki ve toplumsal çözülme sürecini merkeze almaktadır. Hicâzî, siyasal ve bürokratik tecrübelerinden hareketle Tabran bürokrasisindeki rüşvet, adam kayırmacılık ve nepotizm gibi yapısal sorunları toplumsal eleştiri çerçevesinde işlemektedir. Savunma raporu biçiminde kurgulanan roman, karakter psikolojisini doğrudan açıklamak yerine olay örgüsü ve karakterlerin eylemleri aracılığıyla yansıtmaktadır. Yapısal bazı zayıflıklarına rağmen Zîbâ, kadın karakterlerin psikolojik çözümlemeleri ve Farsça nesre kazandırdığı anlatım özellikleriyle modern İran romanının gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada, Zîbâ romanı metin çözümleme ve sosyolojik eleştiri yöntemleri kullanılarak incelenmiş; eserin modern İran romanının oluşum sürecindeki yeri ve toplumsal eleştiri anlayışı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş İran edebiyatı, Muhammed Hicâzî, Zîbâ, bürokrasi, toplumsal yozlaşma

Abstract

This study examines the role of Muhammad Hijazi, one of the prominent figures of contemporary Iranian literature, in the development of the modern Iranian novel through an analysis of Ziba (1930). Considered an early example of the social novel, Ziba portrays the social and cultural crises of post-Constitutional Iran. The novel centers on the moral and social disintegration of Sheikh Hossein, an idealistic young man raised with religious values, whose life is transformed by his love for an ambitious woman named Ziba. Drawing upon his political and bureaucratic experience, Hijazi addresses structural

*M.A. Student, Department of Eastern Languages, Division of Translation and Interpreting (Persian), Faculty of Humanities and Social Sciences, Kırıkkale University, Türkiye, zeynepkelik@gmail.com

Citation: Çelik, Z. K. (2026). İran Edebiyatında Modern Romanın Oluşumu: Muhammed Hicâzî'nin Zîbâ Romanı Üzerine Bir İnceleme *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 13(4), 1-14. <https://doi.org/10.46868/atdd.2026.1197>

*This article was derived from the author's thesis entitled Muhammed Hicâzî ve Zîbâ Romanının Tablîi, prepared in the Department of Eastern Languages and Literatures, Division of Persian Translation and Interpreting, at Kırıkkale University.

Copyright and License Statement — © 2026 Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi (Academic Journal of History and Idea). This article is published as an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). The article may be used, shared, adapted, distributed, and reproduced in any medium or format for non-commercial purposes, provided that appropriate credit is given to the author(s) and the journal. The authors are solely responsible for the scientific, legal, and ethical content of the article; the editors and editorial board disclaim all responsibility.

problems such as bribery, favoritism, and nepotism within the Tebran bureaucracy from the perspective of social criticism. Structured as a defense statement written by the imprisoned protagonist, the novel presents character psychology indirectly through actions and the progression of the narrative rather than through explicit psychological analysis. Despite certain structural shortcomings, Ziba occupies an important place in the development of the modern Iranian novel through its psychological portrayal of female characters and its contribution to the stylistic development of Persian prose. Using textual analysis and sociological criticism, this study examines Ziba within the context of the emergence of modern narrative in Iranian literature and evaluates Hicâzî's contribution to the development of the modern Iranian novel.

Keywords: Contemporary Iranian literature, Muhammad Hicâzî, Ziba, bureaucracy, social corruption.

Giriş

İran edebiyatı, bin yılı aşkın köklü bir geçmişe dayanan efsane, temsil, fıkra ve destan gibi zengin anlatım formlarıyla harmanlanmış devasa bir mirasa sahiptir. Bu miras, yüzyıllarca Firdevsî'nin epik dili, Nizâmî'nin trajik mesnevileri ve Sâdî'nin didaktik hikmetleriyle şekillenmiş; Fars edebiyatı kurgusunu istiareli bir anlatı geleneğine eklemlenmiştir. Ancak 20. yüzyılın başı, İran edebiyatı için yalnızca bir biçim değişikliği değil, aynı zamanda teknik ve zihnî bir paradigma dönüşümünün başlangıcı olmuştur. Bu dönüşümün nesirdeki en somut ve olgun yansımalarından biri, modern İran romanının kurucu figürlerinden Muhammed Hicâzî ve onun kurgusal dehasını yansıtan *Zîbâ* adlı eseridir (Bilgen, 2000). Geleneksel İran anlatısında olaylar genellikle sebep-sonuç ilişkisinden ziyade, mucizeler ve tipik kahramanlıklar ekseninde gelişen dairesel bir yapı arz eder. Bu çalışmanın temel iddiası, modernleşme sancıları çeken İran'da bu dairesel yapının yerini rasyonel ve doğrusal bir kurgu olan modern roman türüne bırakmasının, bireyin ve toplumun yeniden keşfiyle mümkün olduğunu ortaya koymaktır. Bu bağlamda Hicâzî, bu keşfi *Zîbâ* romanıyla bir adım öteye taşıyarak karakter psikolojisini, toplumsal yozlaşmayı ve bürokratik çürümeyi ilk kez bu denli teknik bir titizlikle kurgu merkezine almıştır.

Yöntem

Çalışma nitel araştırmaya dayandığından eser incelemesi ve metin çözümleme yöntemi kullanılmış, eser sosyolojik eleştiri yaklaşımı çerçevesinde incelenmiştir. Çalışmanın birincil kaynağını Muhammed Hicâzî'nin başyapıtlarından biri olan *Zîbâ* adlı roman oluşturmaktadır. Bu makalede, İran anlatı geleneğinin klasik kökenlerinden hareketle modern romanın doğuşunu hazırlayan sosyo-politik dinamikler incelenmekte; Muhammed Hicâzî'nin *Zîbâ* romanı özelinde İran nesrinin ulaştığı teknik olgunluk analiz edilmektedir. Geleneksel kökenlerden modern romana geçiş, İran edebiyatında yalnızca bir biçim değişikliği değil, aynı zamanda teknik bir paradigma dönüşümünü ifade etmektedir.

Romanın olay örgüsü

Hikâye, hapisane hücrendeki Şeyh Hüseyin'in savunma avukatına yazdığı itiraflar ve hayatının adım adım nasıl bir "ruhanî yangına" dönüştüğünü anlatan bir rapor şeklinde başlar. Asıl adı Şeyh Hüseyin Mezinânî olan bu karakter, henüz çocukluk yıllarından itibaren makam, güç ve paraya büyük bir tutkuyla bağlı, hırslı bir köylü çocuğudur. Henüz küçük bir çocukken babasıyla birlikte camiye gittiğinde, cemaatin Hacı Pir Seyyid adındaki imamın elini öpmek için sıraya girdiğini

ve babasının da onun karşısında nasıl ağladığını görür. Bu manzaradan derinden etkilenen Hüseyin, mutlak gücün bu yaşlı din adamında olduğuna inanarak onu kendisine rol model alır ve ileride onun makamına ulaşmayı kafasına koyar. Bu amaç uğruna doğup büyüdüğü köy olan Mezinan'dan ayrılarak dinî eğitim almak üzere Sebzevar'a gider. Burada sekiz yıl boyunca fıkıh, mantık ve kelâm gibi ilimleri tahsil ettikten sonra eğitimine devam etmek için başkent Tahran'a doğru yola çıkar.

Tahran'a adım atmasıyla birlikte Şeyh Hüseyin'in hayatında bambaşka ve çalkantılı bir dönem başlar; zira buradaki modern şehir hayatının büyüklüğü ve karmaşası onu derinden etkiler. Geleneksel değerlerine ve ahlaki prensiplerine sıkı sıkıya bağlı olduğu bu ilk dönemlerde, *Zîbâ* adında hevesli, fattan, son derece zeki ve ortalığı birbirine katan bir sosyete kadınıyla tanışması onun bütün kaderini değiştirir. Hüseyin, *Zîbâ*'nın güzelliğine ve cazibesine kapılarak ona adeta kör kütük âşık olur ve inançlarıyla bedensel arzuları arasında amansız bir iç çatışma yaşamaya başlar. *Zîbâ*'nın yönlendirmesi ve baskısıyla yıllardır taşıdığı din adamı cübbesini üzerinden çıkarıp atar. *Zîbâ*'nın nüfuzlu âşıklarından biri olan Gamızüddeve aracılığıyla Hüseyin'in bir devlet dairesinde işe yerleştirilmesiyle birlikte onun memuriyet hayatı ve ahlaki çöküşü resmen başlamış olur.

Zîbâ'nın bitmek bilmeyen talepleri ve tükenmek bilmeyen ihtirasları yüzünden Şeyh Hüseyin, devlet içindeki kirli siyasi kumpasların, rüşvet çarklarının ve yozlaşmış ilişkilerin tam merkezine çekilir. Liyakatin değil, dalkavukluğun ve gizli ilişkilerin geçerli olduğu bu bozuk bürokratik düzende hızla yükselen Hüseyin, "Kıyasüddeve" unvanını alarak yüksek makamlara erişir. Ancak makam ve güç sahibi oldukça içindeki saf aşk, yerini giderek iktidar hırsına ve şehvete bırakır. Bu süreçte Hüseyin, *Zîbâ*'yı elinde tutabilmek için Gamızüddeve ile kirli pazarlıklara girerken, bir yandan da çalıştığı divandaki bir kâtibin kızı olan Meryem ile evlenir. Olaylar giderek karmaşık bir hâl alırken doyumsuz *Zîbâ*, bu kez de İçişleri Bakanlığı'nda çalışan Perviz adında genç ve liyakatli bir memura âşık olur. *Zîbâ* ile Perviz'in bu gizli ilişkisini öğrenen Şeyh Hüseyin, kıskançlık ve öfkeyle Perviz'i Tahran'dan uzaklaştırarak rakibini bertaraf etmeye çalışır. Ancak Gamızüddeve'nin araya girmesiyle bu planı bozulur ve kendisi köşeye sıkışır.

Giderek daralan çemberden ve yarattığı sorunlardan kurtulmak isteyen Hüseyin, çareyi Tahran'dan kaçarak bir köye sığınmakta bulur. Fakat kaçtığı bu yerde de belalar peşini bırakmaz; attığı iftiralar ve yaptığı hatalar yüzünden masum bir genç kız intihar eder ve Hüseyin, bu trajedinin ardından mecburen Tahran'a geri dönmek zorunda kalır. Başkente döndüğünde, Gamızüddeve'nin ölmesiyle eline geçen fırsatı değerlendirerek Perviz'in devlet dairesinden uzaklaştırılmasına zemin hazırlar. Ne var ki Hüseyin'in kurduğu bu sahte düzen uzun sürmez; hükümetin düşmesi, siyasi hesaplaşmaların yoğunlaşması ve yıllarca içinde yer aldığı idari yolsuzlukların ortaya çıkmasıyla birlikte sahip olduğu serveti, siyasi gücü ve itibarını bir gecede kaybederek kendisini hapishanede bulur. Onun yozlaşma serüveni yalnızca kendisini değil, çevresindeki birçok kadını da derinden etkiler. Köyde bıraktığı iffetli nişanlısı Zeyneb, Hüseyin'in hasretiyle yollara düşer ve aylar sonra

Damğan'da hamile bir hâlde dilenirken bulunur; annesi ise yaşadığı acılara dayanamayarak akıl sağlığını kaybeder. Hüseyin'in hırsı, Zîbâ başta olmak üzere hayatına giren Meryem ve Giti gibi birçok kadının yaşamında derin ve onarılması güç yaralar açar.

Geleneksel Kökenlerden Modern Romana Geçiş

Yüzyıllarca Firdevsî'nin Şehnâme'sinin (Firdevsî, 2023) epik dili, Fahreddin Esad'ın Vis ve Ramin'i (Gorgâni, 2013) ve Nizâmî'nin Penç Genc'i (Gencevî, 2024)¹ gibi destansı mesnevi geleneğiyle şekillenen Fars edebiyat hayalciliği, 20. yüzyıla gelindiğinde modern romanın rasyonel kurgusuyla karşılaşmıştır. Klasik dönemin ahlaki ve idealist dünyasını yansıtan Sâdi'nin Bostan (Şirazi, 2018)² ve Gülistan'ı (Şirazi, n.d.)³ ile devlet yönetimi üzerine kıssalar içeren Siyâsetnâme, ariflerin hallerini anlatan Esrârü't-Tevhîd (Münevver, 2016), irfan ve mitolojinin iç içe geçtiği Sühreverdî'nin Akl-ı Sorh (Sühreverdî, 2005) ve Âvâz-ı Per-i Cibrîl (Suhreverdî, 2016) gibi eserler kurgusal edebiyatın tarihsel zeminini oluşturmuştur.

Bu süreç; Kelile ve Dimne'nin istiareli anlatıları, Kâbusnâme'nin (İskender, 2020) eğitici temsilleri ve Binbir Gece (Tülücü, 2015), Semek-i Ayyar (Eyüboğlu, 2022, s. 28)⁴, *Rumûz-ı Hamza* ve *Hüseyn-i Kürd-i Şebisterî* (Yıldız & Dağlar, 2025, s. 116)[Hüseyn-i Kürd-i Şebisterî hikâyesi, Safevîler devri İran'ında Farsça olarak okunmuş ve 20. yüzyıla kadar yaygın bir şekilde yazılı ve sözlü versiyonları üretilmiş bir kahramanlık anlatısıdır.] *Emîr Arslan-ı Nâmdâr* (Yerdemir, 2010, s. 3)[Nakîbü'l-Memâlik'in Şah'a anlattığı masalların, kızı Fahrüddeve tarafından gizlice kaleme alınmasıyla oluşan, geleneksel İran hikâyeciliğinin son büyük örneği kabul edilen ikonik bir eserdir.] gibi halk hikâyeleriyle zenginleşmiştir. Ancak 20. yüzyılın başlarına kadar Batı tarzı roman İran'da bir geçmişe sahip değildi (Aryanpûr, 1374). İran ile Avrupa arasındaki iletişimin artması, Rusya ile yapılan savaşlar sonrasında hissedilen reform ihtiyacı ve Veliaht Abbas Mirza'nın Avrupa'ya öğrenci göndermesi edebiyatın çehresini değiştirmiştir (Askerî, 1389). Bu gençler, Batı dilleri ve edebiyatının yanı sıra pek çok bilgi ve uygulamayı ülkelerine taşıyarak yeni gelişmelere zemin hazırlamışlardır.

İran'daki matbaacılık serüveni 17. yüzyılda İsfahan'da başlasa da, Abbas Mirza döneminde Tebriz'de kurulan matbaada 1812 yılında basılan Kâim-makâm-i Ferâhânî'nin *Cibâdiye* risalesi ve resmî dilin sadeleştirilmesine yönelik çabalar köklü bir dönüşüm yaratmıştır (Masoudi, 2000). Modern eğitimin tesisi ve artan okuryazarlık, geleneksel anlatının yerini modern roman ve öyküye bırakacağı zemini hazırlamıştır (Mîr-Âbidînî, 1380). Meşrutiyet'e giden yıllarda Mirza Feth Ali Ahundzâde, gericilikle mücadele eden en üretken eleştirmenlerden biri olmuştur (Parsî Nejâd, 1380). Ahundzâde, klasik eserleri (*Şehnâme*, *Hamse* ve *Mesnevî*) incelemiş, *Kritika* makalesiyle Avrupa

¹ 12. yüzyılın (Hicri 6. yy) en parıldayan isimlerinden biri olan ve Firdevsî'nin ardından Fars edebiyatında destansı mesnevi türünün tartışmasız en büyük ustası kabul edilen Ebû Muhammed İlyâs b. Yûsuf Nizâmî-i Gencevî, farklı temaları işlediği beş büyük mesnevisinden müteşekkil 'Hamse'siyle bu türün zirvesini temsil eder.

² Bostan: Tamamı şiir (mesnevi) formundadır. bkz. (Şirazi, 2018).

³ Sa'dî'nin Gülistan 1256 yılında yazılmış olup şiir ve düzyazı karışık olarak yazılmış eserdir.

⁴ Feramerz b. Hudadad b. Abdullah Katib el-Ercani'nin 1189 (H.585)'da kaleme aldığı eser, İran edebiyatında bilinen en eski mensur hikâyedir.

edebî eleştirisini tanıtmış (Ajend, 1373; Mîr-Âbidînî, 1380), *Sitârehân-i Ferîb Horde* ve *Yusuf Şah* adlı eserleriyle sosyal yapıyı açığa çıkarmıştır (Askerî, 1389). Bu dönem, Ahundzâde, Tâlibof ve Merâgaî gibi muhalif aydınların Avrupa uygarlığından esinlenerek geliştirdikleri eleştirel üslup üzerinde yükselmiştir (Yer Demir, 2010). Ahundzâde'den sonra İranlılar modern anlamda roman yazmaya yönelmişlerdir (Yer Demir, 2010). Bu edebî çizgi, 1960 yılına kadar toplumsal dönüşümün en güçlü sesi olmuştur (Mîr-Âbidînî, 1380). İran romanı Batılı tarza ulaşmaya kadar ara geçiş dönemlerinden geçmiştir. Sâniü'd-Devle, Mirza Ağa Han Kirmânî ve Emînü'd-Devle gibi isimler nesir tarzının değişmesine yol açmış; Bozorg-i Alevî, Sâdık Çûbek, İbrâhim Gulistân, Celâl Âl-i Ahmed ve Simîn Dânişver gibi yazarlar türün olgunlaşmasını sağlamıştır (Yer Demir, 2010). Karacadağî'nin *Sitâregân-i Ferîb Hurde* ve Mirza Feth Ali'nin *Hikâyat-i Yusuf Şah* adlı eserleri ilk ciddi çalışmalar arasında sayılmaktadır (Mîr-Âbidînî, 1380). Bunları *Râyâ-yi Sâdika*, Tâlibof'un *Mesâliku'l-Muhsinîn*'i ve Merâgaî'nin üç ciltlik *Seyahatnâme-i İbrahim Beg* adlı eseri takip etmiştir (Suton, 1373).

Fars edebiyatının yenilikçi öncüsü Ali Ekber-i Dihhodâ'nın etkisiyle Cemâlzâde, Hidâyet ve Alevî gibi yazarlar öykücülüğe yön vermiştir. Batılı anlamda ilk modern öykücülük, Muhammed Ali Cemâlzâde'nin *Yekê Bûd Yekê Nebûd* adlı eseriyle başlamıştır (Yer Demir, 2010). Roman sanatı ise tarihî ve sosyal olmak üzere iki kolda gelişmiştir. 1921 yılına kadar Hüsrevî (*Şems-u Tuğra*), Kebudrahangî (*Aşk u Saltanat*), Mirza Hasan Bedî (*Dastân-ı Bâstân*) ve San'atizâde Kirmânî (*Dâm-Gosterân*) gibi isimler tarihî romanın önemli örneklerini vermişlerdir. Sosyal roman alanında ise Müşfik Kâzımî'nin *Tehran-ı Mahûf* adlı eseri bir model hâline gelmiş, onu Abbas Halîlî'nin *Rûzîgâr-i Siyâh* ve *İntikam* adlı eserleri takip etmiştir (Ajend, 1373).

1921 darbesi ve Rızâ Şah dönemindeki merkezîyetçilik, edebiyatta yeni bir sınıfın sesinin yükselmesine zemin hazırlamıştır. Kısa öykü, tarihî romanlardaki böbürlenmenin yerine bireysel yetersizlikleri gerçekçi bir dille ele almaya başlamıştır. Bu dönemde Sâdık Hidâyet, Celâl Âl-i Ahmed, Sâdık Çûbek ve Ali Efgânî gibi isimler ön plana çıkmıştır. Muhammed Hicâzî ise Batılı tarzda roman alanında modern İran öykücülüğünün kurucu isimlerinden biri kabul edilmektedir (Yer Demir, 2010). Şehir toplumunda kadınların durumuna odaklanan Hicâzî, *Homa* ve *Periçebr* adlı romanlarını kaleme almış; ancak asıl ününü 1930 yılında yayımlanan iki ciltlik *Zîbâ* romanıyla kazanmıştır (Ajend, 1373).

Muhammed Hicâzî'nin roman anlayışı, modern İran edebiyatının realizm odaklı yazarlarından belirgin biçimde ayrılan kendine özgü bir estetik ve ideolojik zemine dayanmaktadır. Hicâzî, toplumsal meseleleri ele alırken Sâdık Hidâyet, Sâdık Çûbek ve Celâl Âl-i Ahmed'in temsil ettiği sert gerçekçilik ve psikolojik derinlik yerine, daha çok toplumun üst sınıfına yönelik klasik tablolar kurmayı tercih etmiştir. Aristokratik kökenlerinin de etkisiyle roman kişilerinin büyük bölümünü yüksek ve orta sınıfa mensup şehirli bireylerden seçmiş, onların yaşamlarını ayrıntılı biçimde tasvir etmiş; ancak karakterleriyle derin bir ruhsal bağ kurmakta çoğu zaman yetersiz kalmıştır. Buna

somut bir örnek olarak Hicâzî, alt sınıfların yoksul mahallelerini ya da köylünün yaşam mücadelesini ayrıntılı biçimde işlemek yerine meclisleri, konakları, seçkin davetleri, devlet dairelerindeki güç mücadelelerini ve entrikaları konu edinmiştir. Bu bağlamda toplumun alt sınıflarını ele aldığı bölümlerde dahi bu kesimin yaşamını içselleştirememiş; karakterlerin kaderine ruhsal açıdan nüfuz etmek yerine onlara dışarıdan ve mesafeli bir gözlemci olarak yaklaşmıştır (Kanar, 1999).

Hicâzî'nin anlatı dünyasını şekillendiren temel unsurlar iyimserlik, umut ve didaktik bir anlatım dilidir. Toplumsal yaraları derinleştirmek yerine mevcut düzeni koruma eğilimi gösteren yazar, Alî Deştî ile benzer bir çizgide durarak toplumsal huzurun hâkim olduğunu savunmuş; gerçekçi ve maddi unsurları eserlerinde sınırlı ölçüde işlemiştir. Bu muhafazakâr ve idealist tutum, eserlerini derin toplumsal eleştiri arayan okurlar açısından tartışmalı hâle getirmiş olsa da özellikle üst ve orta sınıfa mensup kadınların sorunlarına yoğunlaşması bakımından dikkat çekmektedir. Kadınların ruhsal dünyalarına gösterdiği ilgi ve onları çözümleme biçimi eserlerine özgün bir nitelik kazandırmıştır. Hicâzî; klasik anlatı geleneğine bağlı, ayrıntılardan çok genel toplumsal görünümü esas alan ve çözüm önerilerini ahlaki öğütler çerçevesinde sunan bir "şehir romancısı" olarak İran edebiyatındaki yerini almıştır (Kına, 2018). Bu dönem eserlerinde kadınların toplumsal statüsü, onları kuşatan ahlaki yozlaşma, maruz kaldıkları aşağılanmalar, idari yapıdaki bozulmalar ve memuriyet sistemiyle yükselen yeni sınıfın eğitim temelli sorunları temel izlekler olarak öne çıkmaktadır.

İran edebiyatında edebi eleştiri

Kültür ve edebiyat, kuşkusuz siyasal ve ekonomik dinamiklerden bağımsız değildir. Bir toplumun edebi üretimini hakkıyla anlamak, o toplumun geçirdiği sosyo-ekonomik evrimleri doğru okumayı gerektirir. Toplumsal yapıyı oluşturan kurumlar birbirine bağlı dışlılar gibidir; ekonomi veya siyasetteki köklü bir değişim, kaçınılmaz olarak edebi perspektifte de yeni ufuklar açar. Her edebi eser belirli bir dilsel geleneğin içine doğsa da, o geleneği besleyen asıl iklim nesnel hayatın kendisidir. Dolayısıyla bir toplumun üretim biçimleri ile o toplumun hikâyesi (romanı) arasında kopmaz bir bağ bulunmaktadır (Wellek & Warren, 1973). Sanat eseri, hayatın bir aynası olmasının yanı sıra yaratıldığı sosyal bağlamın ayrılmaz bir parçasıdır. Belirli bir zaman ve mekân, sanatçının hayal gücü üzerinde belirleyici bir etki bıraktığı gibi sanat yapıtı da toplumları şekillendirme gücüne sahiptir (Gordon, 1970).

Tarihsel süreçte İran'da sanatsal ve edebi eleştiri var olsa da modern anlamda sosyolojik eleştiri geleneği oldukça geç şekillenmiştir. Abdülhüseyin Zerrinkûb, İran edebiyat eleştirisinin köklerini İslam öncesine kadar götürür; Aristo'nun *Poetika*'sının Pehlevîceye çevrildiğini ve Pavlus-i İranî'nin I. Hüsrev için bir risale kaleme aldığını belirtir. İslamiyet sonrası dönemin elimize ulaşan en eski örneği ise Sâmânî döneminden kalma *Mukaddime-i Şâbnâme-i Ebû Mansûr*'dir (Bel'amî & Rûşen, 1378). Sonraki süreçte Avfî ('Avfî & Abbâsî, 1361) ve Şems-i Kays-ı Râzî (Razî & Hüseyin,

n.d.) gibi isimler tarafından tezkireler ve incelemeler yazılmışsa da bunlar çoğunlukla edebi sanatlar, üslup ve teknik üzerine yoğunlaşmış; sosyolojik ya da psikolojik bir ölçüt sunmaktan uzak kalmışlardır. Özellikle seyahatnameler, toplumun geri kalmışlığını çıplak bir gerçekçilikle tasvir ederek İranlı okuyucuyu “*gaflet uykusundan uyandırmak*” noktasında büyük bir işlev üstlenmiştir (Yer Demir, 2010, s. 7).

Fars dilinde edebiyatı çözümlemeye adanmış ilk sistemli metin olan Nizâmî-i Semerkandî'nin *Çebâr Makâlê'si* (Arûzî & Kazvînî, n.d.), edebiyata teknik ve estetik bir bakış açısıyla yaklaşarak bu alandaki çalışmaların temelini atmıştır. Ancak bu dönemlerde eleştiri, genellikle vezin ve kafiye gibi lafzî unsurlarla sınırlı kalmıştır. İrec Parsî Nejâd'a göre içerik, muhteva ve toplumsal bağlamın dikkate alındığı modern eleştiri yöntemi, Mirza Feth Ali Ahundzâde ve onun *Risâle-i Kritikâ* (veya *Sûruşîye*) adlı eseriyle başlamıştır. Tiflis'te Rus düşünürlerden ve Voltaire ile Molière gibi Avrupalı düşünürlerden etkilenen Ahundzâde, eleştiride içeriğe ve toplumsal etkilere dikkat çekerek bir dönüm noktası oluşturmuştur. Onu takiben Zeynelâbidin Merâgâî, Tâlibof ve Mirza Malkum Han gibi isimler bu eleştirel geleneği sürdürmüşlerdir (Parsî Nejâd, 1380).

İran'da edebi ve sanatsal eleştiri, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa ile kurulan temaslar sonucunda gelişmeye başlamıştır. Meşrutiyet Devrimi sonrasında ortaya çıkan ilk eleştirel metinler, tam anlamıyla olgunlaşmış bir teoriden ziyade yeni gelişen türlerin (kısa öykü ve yeni şiir) ölçütlerini belirlemeye odaklanmıştır. 20. yüzyılın ilk yarısında Abdülhüseyin Zerrinkûb'un *Bâ Kârvân-i Holle* adlı eseri, bu alandaki en tarafsız ve kapsamlı çalışmalardan biri kabul edilmektedir (Zerrinkûb, 1370). Ardından Yahyâ Âryanpûr'un *Ez Nîmâ tâ Rûzîgâr-i Mâ* ve Hasan Mîr-Âbidînî'nin *Sed Sâl-i Dâstânnevîsî-yi Îrân* adlı çalışmaları literatüre eklenmiş olsa da bu eserlerde sosyolojik eleştiri henüz sistematik bir düzeye erişmemiştir (Şeriatî, n.d.).

İran'da Batılı roman tarzı edebiyatın kurucu figürlerinden biri olan Muhammed Hicâzî'yi dönemin sosyo-politik dinamikleri ışığında analiz etmek, Fars romanının gelişimini anlamak açısından önem arz etmektedir. Rızâ Şah döneminde hız kazanan Batılılaşma ve merkezîyetçi devlet yapılanmasının beraberinde getirdiği modernleşme sancıları, Hicâzî'nin eserlerinde dışa dönük bir sosyal eleştiri ve sistemik bir bürokratik yozlaşma anlatısı olarak tezahür etmektedir. Bu süreçte yenilikçi Batı kültürüyle tanışmanın bir yansıması olarak romantik duygular uyandıran ve sosyal ilişkileri derinlemesine işleyen macera romanları popülerlik kazanmış; bu tür eserlerin incelenmesi, İran edebiyatının Batılı formlarla kurduğu yakın temasın doğal bir sonucu olarak birbirini takip etmiştir (Kına, 2018). Hicâzî'nin *Zîbâ* adlı romanı da bu kültürel iklimde toplumsal gerçekliği merkeze alan, geleneksel yapı ile modern bürokrasi arasındaki çatışmayı ortaya koyan kurucu örneklerden biri olarak öne çıkmaktadır. Eser, kadın imgesinden mekân kurgusuna kadar geniş bir yelpazede, geleneksel yapıdan kopan ancak modernleşmeyi henüz tam anlamıyla içselleştirememiş bir toplumun kültürel ve idari yozlaşmasını çarpıcı biçimde yansıtmaktadır. Hicâzî, karakterlerini

eylem ve tepkileri üzerinden dolaylı biçimde tanıtarak dönemin Tahran bürokrasisindeki rüşvet ve entrika ağını derinlikli biçimde ortaya koymakta ve bu yönüyle modern İran romanı içinde önemli bir konum edinmektedir.

“Zîbâ” romanının tematik yapısı ve sosyopolitik eleştiri

Muhammed Hicâzî'nin romancılık serüveninde gerçekçi anlatısının en güçlü örneklerinden biri kabul edilen *Zîbâ*, 1930 yılında yayımlanarak Fars edebiyatında yenilikçi bir anlatı tarzının öncülerinden biri olmuştur. Yazar, bu eserinde okuyucuyu alışılmışın dışında pişmanlık, keder, özlem ve derin bir teessürün hâkim olduğu duygusal bir atmosferle karşılamaktadır (Vahidnejad, 1399). Kaçar rejiminin çöküşünden hemen önceki tarihsel kesiti merkezine alan roman, çocukluğunu taşrada dinî bir rehberin manevi ikliminde geçirmiş, geleceği parlak ancak hayat tecrübesinden yoksun genç Şeyh Hüseyin'in hikâyesini anlatmaktadır. Hüseyin'in hayatı, *Zîbâ* adında çekici, dünyevi arzularına düşkün ve hayli deneyimli bir kadınla tanışmasıyla köklü biçimde değişir. Romanın ana eksenini, Hüseyin'in bu kadına duyduğu tutkulu aşk nedeniyle sürüklendiği olaylar ve yaşadığı trajik dönüşüm oluşturmaktadır (Ajend, 1373).

Hikâyenin ilk sahnesinde *Zîbâ* isimli gizemli kadın, Hüseyin'in odasına girer ve Mehdi hakkında sorular sorar. Bu karşılaşmada Hüseyin, *Zîbâ*'ya karşı ilk defa derin ve sarsıcı bir tutkuyla bağlanır. Hicâzî bu anı şu sözlerle anlatmaktadır: *“Yaklaşık bir hafta boyunca Mehdi Ağa'yı görmemiştim. O gün odanın kapısı sessizce aralandı ve sanki rüya görüyormuşum gibi, siyah çadırının ortasından bembeyaz bir kadının yüzü parıldadı. Bu eşsiz manzara karşısında istemsizce donup kaldım... Konuk, selam vermeden, doğrudan ve sert, suçlayıcı bir tonda 'Peki Mehdi Ağa nerede?' dedi.”* (Hicâzî, n.d., s. 28).

Hicâzî'nin bu anlatımı, toplumsal gerçekliği aktarırken sert ve çıplak bir realizm yerine görselliği öne çıkaran bir anlatım biçimini tercih ettiğini göstermektedir. Yazar, *Zîbâ*'nın sahneye çıkışını sıradan bir olay olarak değil, resimsel nitelikler taşıyan estetik bir tasvir olarak kurgulamaktadır. Bu nedenle karakterin toplumsal konumu veya bulunduğu mekânın sosyolojik özelliklerinden çok ışık, renk ve görsel etki ön plana çıkarılmaktadır. Bunun yanında *Zîbâ*'nın selam vermeden doğrudan ve sert bir ifadeyle konuşması, karakterin psikolojik çözümlemesinden çok baskın, gizemli ve yönlendirici kişiliğini görünür kılmaktadır. Yazar, anlatıcının bu manzara karşısındaki şaşkınlığını aktarırken karakterler arasında derin bir ruhsal çözümleme kurmamakta; anlatıcıyı ve dolayısıyla okuyucuyu bu estetik cazibenin karşısında gözlemci konumunda bırakmaktadır.

Okuyucu, hikâye boyunca belirsizlik, merak ve bekleme duygusu içinde tutulmaktadır. Romanın ilerleyen bölümlerinde Hüseyin, huzur bulmak ve zihnini kötü düşüncelerden arındırmak amacıyla Sebzevar'a dönmeye karar verir. Ancak tam bu sırada bir kadın yanına gelerek uzun bir selamlaşmanın ardından şu sözleri söyler: *“Zîbâ Hanım selamınızı ilettili ve evinize gelmeniz gerektiğini söyledi. Sebzevar'a Mehdi Ağa'ya bir paket ve bir zarf götürmeniz gerekiyor.”* (Hicâzî, n.d., s. 37). Bu gelişme,

okuyucuda Hüseyin'in nefesine hâkim olup olamayacağı ve Zîbâ ile yeniden karşılaşp karşılaşmayacağı yönündeki merakı daha da artırmaktadır.

Hicâzî, olayları aktarırken nedensellik ve kronolojiye sıkı sıkıya bağlı kalır; karakterlerin eylemleri motivasyonlarıyla uyumludur ve olaylar zaman akışı içinde mantıklı bir bütünlük içerisinde gelişir. Yazar, temel çatışmayı ortaya koymadan önce Hüseyin'in içsel gerilimlerini ve duygusal çatışmalarını ayrıntılı biçimde gözler önüne serer. Hüseyin'in ruhsal ve duygusal dünyası zengin betimlemelerle işlenirken, bu çatışma aynı zamanda geleneksel değerlerin ve ahlaki normların çözülme sürecini de görünür kılar. Hüseyin, Tahran'ın kalabalık ve karmaşık sokaklarına adım attığında, yüzeysel ve dayatmacı modernitenin büyüleyici ancak tehlikeli dünyasına kapılır. Bu süreç, onu giderek içinden çıkılması güç bir ahlaki çıkmaza sürükler ve zamanla her türlü kötülüğe başvurmaktan çekinmeyen bir karaktere dönüştürür.

Eserdeki temel çatışma, Hüseyin'in yaşadığı yoğun duygusal ikilemlerdir. Yazar, karakterin köy yaşamından ve geleneksel dinî değerlerden uzaklaşmasının yol açtığı psikolojik süreci ayrıntılı biçimde anlatır. Hüseyin'in Zîbâ'ya duyduğu tutkulu bağlılık şu sözlerle dile getirilmektedir: *“Neye bakarsam bakayım, o güzel yüz engel oluyordu; gözlerimi kapattığımda onu daha parlak, daha canlı görüyordum. Namazdaki bazı rekâtlarda öyle çok bata yapıyordum ki sayıyı kaybediyordum. İstem dışı göğsümü genişletiyor ve odayı kaplayan parfümün büyüleyici kokusunu içine çekiyordum. 25 yaşına kadar nefsim, istek ve tutkularını dile getirme hakkı tanımadım. Arada gizlice, korkakça birkaç kelime mırıldandım ama asla o seslere kulak vermedim. O arzular, sanki unutulmuş, yıkımda değersiz kalmış ihtiyaçlardı benim için. Ta ki bir gün uyanana dek... Sonunda istek ve tutkularım uyanıp, öfkeli bir arı gibi gömleğimin içine doldu ve ruhumu parçaladı. İçimde yankılanan ‘Senin amaçladığın ve hedeflediğin şey tam da gördüğün gerçekti; gerisi ise yalan ve aldatmacadan ibaret! Ruhundaki bu yanma ve acı, sadece o saf ve berrak hakikatten kaynaklanıyor.’ sesi sürekli kulağımdaydı...”* (Hicâzî, n.d., s. 27).

Bu bölüm, yazarın karakterlerin içsel dönüşümlerini ve çatışmalarını ele alış biçimini açıkça göstermektedir. Yirmi beş yaşına kadar nefsanî arzularını bastıran dindar bir karakter olan Şeyh Hüseyin'in yaşadığı bu kırılma, psikolojik çözümlemeden çok estetik ve düşünsel bir karşıtlık üzerinden sunulmaktadır. Namaz sırasında zihni meşgul eden *“güzel yüz”* ve *“parfümün büyüleyici kokusu”* ifadeleri, kutsal olan ile dünyevi olan arasındaki çatışmayı simgelemektedir. Hicâzî, bu ahlaki ve ruhsal çözülme sürecini Sâdık Hidâyet veya Sâdık Çûbek'in eserlerinde görülen sert varoluşsal krizler biçiminde değil, karakterin iç sesini şiirsel bir anlatımla işleyerek vermektedir.

Metindeki *“öfkeli bir arı gibi gömleğimin içine doldu”* ve *“gerisi ise yalan ve aldatmacadan ibaret”* ifadeleri, karakterin yaşadığı dinî çözülmenin önemli göstergeleridir. Yazar, karakterin köklü inanç dünyasının sarsılışını derin bir vicdan azabı ya da trajik bir yıkım olarak ele almak yerine, bunu dünyevi bir hakikate yönelik şeklinde sunmaktadır. Dolayısıyla Hicâzî, karakterin ruhundaki acıyı okuyucuya doğrudan yaşatmaktan çok, bu kırılmayı dışarıdan gözlemlenen, düşünsel çerçevesi

belirlenmiş kontrollü bir edebî sahne olarak kurgulamaktadır. Bu yaklaşım, yazarın karakterlerine mesafeli duran ve onları daha çok entelektüel bir gözlemci bakışıyla değerlendiren anlatım anlayışıyla örtüşmektedir.

Hicâzî, bu romanda anlatıyı derinleştirmek ve kapsamını genişletmek amacıyla yolculuk temasından da yararlanmışır. Yolculuğun sembolik ve mecazi anlamını ön plana çıkararak toplumun tarihsel serüvenini, geçmişten bugüne uzanan uzun ve zorlu yolculuğunu yansıtmaktadır. Böylece roman, romantizmin sınırlarını aşarak daha gerçekçi ve sağlam bir anlatım perspektifi kazanmaktadır (Mîr-Âbidînî, 1387). Bazı eleştirmenlere göre *Zîbâ* romanı, yapısal özellikleri ve hikâyeye unsurlarını kullanma biçimi bakımından belirli yönleriyle başarılı olsa da bazı açılardan zayıf kalan bir eserdir. Karakterlerin tanıtımında kullanılan üslup, romanın en zayıf yönlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Karakterlerin büyük çoğunluğu, yazarın hikâyedeki temsilcisi konumundaki anlatıcı Şeyh Hüseyin'in diliyle konuşmaktadır. Bu durum, yazarın resmî ve saygın üslubunun karakterlerin konuşmalarına da yansımaya neden olmuş; böylece anlatının doğal akışı zayıflamış, karakterlerin konuşmaları yapay bir görünüm kazanmıştır. Karakterlerin çoğu, bireysel özelliklerini yansıtan ayırt edici bir konuşma biçimine sahip değildir. Ayrıca karakterlerin dili, sosyal konumlarıyla tam olarak örtüşmemektedir. Üslup ile konuşmaların zaman ve mekânla yeterince uyumlu olmaması da romanın dikkat çeken zayıf yönleri arasında gösterilmektedir.

Mekân ve atmosfer de romanın eleştirilen yönlerinden biridir. Yazara göre ne diyaloglar ve üslup ne de betimlemeler aracılığıyla güçlü bir atmosfer oluşturulabilmiştir. Manzara, sahne ve karakterlerin ruh hâllerine ilişkin tasvirlerin yeterince güçlü olmaması, hikâyenin ruhunu destekleyen bir atmosferin oluşmasını engellemektedir. Bununla birlikte bazı bölümlerde betimleme unsuru, mekânın kurulmasında diğer anlatım araçlarına göre daha başarılı bulunmuştur (Çegînî Aliabâdî, n.d.; Kına, 2018).

Romanın edebî değeri ve anlatım tekniği bakımından değerlendirildiğinde, sosyal ve ahlaki eleştirileriyle tanınan Muhammed Hicâzî'nin üslubu genel olarak yorumlayıcı niteliktedir (Bilgen, 2000). Yazar, ayrıntılardan çok olayların genel çizgilerine ve sahne tasvirlerine ağırlık vermektedir. Karakter çözümlemeleri ve yapısal bütünlük açısından bazı teknik eksiklikler taşıdığı yönünde eleştiriler bulunsa da Kamşad gibi önemli eleştirmenler romanın sağlam bir kurguya sahip olduğunu vurgulamaktadır. Tahran'ın ürkütücü sosyal yapısını yansıtmadaki başarısı ve özellikle Farsçanın etkileyici nesir örnekleri arasında gösterilen giriş bölümleri, *Zîbâ'yı* modern İran romanı içinde önemli bir konuma taşımaktadır.

Hicâzî'den önce Farsça edebî nesir, ağır ve klasik şiir geleneğinin etkisi altında gelişmekteydi. Gazete ve dergi kökenli bir yazar olan Hicâzî, Farsçayı bu ağır yapıdan uzaklaştıran öncü isimlerden biri olmuştur. Böylece hem halkın hem de aydınların rahatlıkla okuyabileceği, kelime oyunlarından uzak, zarif, akıcı ve melodik bir roman dili geliştirmiştir. Literatürde bu anlatım biçimi "Hicâzî

Üslubu" olarak adlandırılmakta ve modern Farsça nesrin gelişiminde önemli bir aşama olarak kabul edilmektedir. Her ne kadar karakterlerin ruh dünyasına nüfuz etmekte yetersiz kaldığı yönünde eleştiriler bulunsa da *Zîbâ* romanının literatüre kazandırdığı tematik yenilik dikkat çekicidir. Roman, geleneksel ve dinî değerlerle modern ve dünyevi hırslar arasındaki çatışmayı kurumsal yozlaşma üzerinden ele alan ilk popüler modern roman örneklerinden biridir. Eserde bir yandan modern romanın olay örgüsü ve karakter kurgusu yer alırken, diğer yandan Doğu anlatı geleneğine özgü felsefi monologlar, ahlaki öğütler ve öğretici bir anlatım tonu korunmaktadır. Bu yönüyle eser, İran edebiyatının geleneksel yapıdan modern yapıya geçişindeki önemli kilometre taşlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca Hicâzî, *Zîbâ* karakteri aracılığıyla kentli, entelektüel, manipülatif, gücü elinde bulunduran ve erkeği yönlendiren modern kadın tipolojisini; Tahran elitlerinin yaşam tarzıyla birlikte İran romanına taşımış, böylece dönemin edebiyatının sosyolojik çerçevesini genişletmiştir.

Eserin kurgusu, 1921 öncesindeki olayları kapsamaktadır ve hapse düşen Hüseyin'in avukatı için hazırladığı savunma metni biçiminde yapılandırılmıştır. Dört yıl sonra özgürlüğüne kavuşan Hüseyin, yaşadıklarının toplumsal bir ders niteliği taşıması ümidiyle biyografisinin okunmasını istemektedir (Nejâd, 1393).

Sonuç

Muhammed Hicâzî'nin *Zîbâ* adlı eseri, İran edebiyatının yüzyıllar boyunca süregelen dairesel ve istiareli anlatı geleneğinden Batılı anlamdaki doğrusal roman formuna geçişinde önemli bir köprü niteliği taşımaktadır. Bu çalışma, Hicâzî'nin yalnızca bir roman yazarı olmadığını; aynı zamanda Kaçar Hanedanı'nın son dönemi ile Pehlevî Devleti'nin kuruluş sürecinde yaşanan toplumsal dönüşümleri, özellikle kadınların toplumsal konumu ve bürokratik yapıdaki değişimler üzerinden eserlerine yansıtan öncü yazarlardan biri olduğunu ortaya koymuştur.

Eserin tematik yapısı incelendiğinde, Şeyh Hüseyin'in dinî ve geleneksel değerlerden uzaklaşarak yozlaşmış bürokratik düzen içerisinde ahlaki çöküşe sürüklenmesi, dönemin modernleşme sürecini yansıtan önemli bir toplumsal eleştiri niteliği taşımaktadır. Hicâzî, devlet kademelerindeki gözlemlerinden de yararlanarak Tahran bürokrasisindeki rüşvet, adam kayırmacılık ve ahlaki yozlaşmayı romanın temel çatışma unsurlarından biri hâline getirmiştir. Romanın merkezindeki *Zîbâ* karakteri ise yalnızca bir *femme fatale* figürü olarak değil, aynı zamanda değişen toplumsal değerlerin, bireysel ihtirasların ve modernleşmenin doğurduğu yeni kadın tipolojisinin temsilcisi olarak kurgulanmıştır.

Yapılan inceleme sonucunda *Zîbâ*'nın anlatım tekniği bakımından bazı yapısal eksiklikler taşıdığı görülmüştür. Özellikle karakterlerin büyük bölümünün benzer bir anlatım diliyle konuşturulması ve mekân tasvirlerinin yeterince güçlü olmaması, romanın eleştirilen yönleri arasında yer almaktadır. Bununla birlikte eser; olay örgüsünü nedensellik ilkesi üzerine kurması, karakterlerin dönüşümünü belirli bir mantıksal çizgi içerisinde işlemesi, yolculuk temasını simgesel

bir unsur olarak kullanması ve Farsça nesre kazandırdığı akıcı anlatımı sayesinde modern İran romanının öncü eserlerinden biri olmayı sürdürmektedir.

Sonuç olarak Muhammed Hicâzî, *Zîbâ* romanıyla klasik İran hikâye geleneği ile modern roman anlayışı arasında önemli bir geçiş halkası oluşturmuştur. Eserde bireyin iç dünyası ile toplumsal yozlaşma aynı anlatı düzleminde ele alınmış; dinî değerler, bürokratik çözülme, modernleşme ve kadın kimliği gibi meseleler modern roman tekniği içerisinde yeniden yorumlanmıştır. Bu yönüyle *Zîbâ*, yalnızca edebî değeri yüksek bir roman değil, aynı zamanda 20. yüzyıl başlarındaki İran toplumunun kültürel, idari ve sosyal dönüşümünü yansıtan önemli bir belge niteliği taşımaktadır.

Author Contributions

Zeynep Kübra Çelik solely conceived and designed the study, conducted the literature review and document analysis, interpreted the findings, and wrote, revised, and approved the final version of the manuscript.

Conflict of Interest

The author declares that there are no financial, institutional, professional, or personal conflicts of interest that could have influenced the research, analysis, or publication of this study.

Kaynaklar

Ajand, Y. (1373). *Derâmedî ber Dâstân-nevîsî der Îrân*. In *Edebiyât-i Dâstânî der Îrân ve Memâlik-i İslâmî*. Neşr-i Ârmîn. (in Persian).

Arûzî, N., & Kazvînî, M. (n.d.). *Çebâr Makâle*. İntişârât-i İrs. (in Persian).

Aryanpûr, Y. (1374). *Ez Nîmâ tâ Rûzîgâr-i Mâ* (1st ed.). İntişârât-i Zevvâr. (in Persian).

Askerî, A. (1389). *Nakd-i İctimâî-yi Român-ı Muâsır-ı Fârsî*. Neşr-i Ferzan Rûz. (in Persian).

'Avfî, M. b., & Abbâsî, M. (1361). *Tezkîre-i Lübbû'l-Elbâb*. Kitâbfurûşî-yi Fahr-u Râzî. (in Persian).

Bel'amî, E. A., & Rûşen, M. (Ed.). (1378). *Târihnâme-i Taberî (Gerdânûde-i Mensûb bi Bel'amî)*. Suruş. (in Persian).

Bilgen, B. (2000). Çağdaş İran yazarlarından Ali Deştî. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40(1–2), 37–57.

Çegînî Aliabâdî, N. (n.d.). *Lahn va Fazâsâzî dar Român-e "Zîbâ" Neveşte-ye Mohammad Hejâzî*. <https://parah.blogsky.com/1391/09/30/post-209>. (in Persian).

Eyüboğlu, D. C. (2022). Dede Korkut'taki Begil. *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 21–38. <https://doi.org/10.55774/mikad.1078193>

Firdevsî. (2023). *Şahnâme* (N. L. Lugal Nimet & N. Yıldırım, Çev.). Alfa Yayınları.

Gencevî, N. (2024). *Hamse: İskendernâme (Şerefnâme-İkbâl-nâme)* (N. Yıldırım, Çev.). Dergâh Yayınları.

- Gordon, W. K. (1370). *Derâmedî bar Nakd-i Edebî ez Didgâh-i Câmeşinâhtî* (Sohanver, Çev.). *Sohanver*, 23, 37–39. (in Persian).
- Gorgânî, F. E. (2013). *Vis ile Ramin* (M. Kanar, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Hicâzî, M. (n.d.). *Zîbâ*. İntişârât-i İbn-i Sînâ. (in Persian).
- İskender, K. B. (2020). *Kâbusnâme*. Kapı Yayınları.
- Kanar, M. (1999). *Çağdaş İran Öyküleri (Seçkiler)*. Kaktüs Yayınları.
- Kına, N. (2018). Muhammed-i Hicâzî'nin hayatı, edebî kişiliği ve "İki Dilenci" adlı hikâyesi. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (60), 197–211.
- Masoudi, E. (2000). *Târikhche-ye Châp-e Sangî dar Irân*. (35). (in Persian).
- Mîr-Âbidînî, H. (1380). *Sed Sâl-i Dâstânnevîsî-yi Îrân*. Neşr-i Çeşme. (in Persian).
- Mîr-Âbidînî, H. (1387). *Seyr-i Tehavvül-i Edebiyât-i Dâstânî ve Nemâyişî*. İntişârât-i Ferhengestân-i Zebân ve Edeb-i Fârsî. (in Persian).
- Münevver, E. S. b. E. T. b. (2016). *Esrârü't-Tevhîd fî Makâmâtü's-Şeyh Ebî Saîd* (S. Uludağ, Çev.). Dergâh Yayınları.
- Nejâd, K. Hâşimî. (1393). *Bûte ber Bûte (Âsâr-ı Muâsırân der Bûte-yi Nakd)* (2nd ed.). İntişârât-i Herâs. (in Persian).
- Parsî Nejâd, İ. (1380). *Râşengerân-ı Îrânî ve Nakd-i Edebî*. Suhen. (in Persian).
- Razî, Ş. K., & Hüseyinî, N. Ş. (n.d.). *El-Mu'cem fî Meqyâr-i Eş'ari'l-Acem*. (in Persian).
- Suhreverdi, Ş. (2016). *Cebrâil'in Kanat Sesi* (S. Baran, Çev.). Sufi Kitap Yayınları.
- Suhreverdi, Ş. (2005). *Kırmızı Akıl* (K. Dilek, Çev.). İhvan Neşriyat.
- Suton, E. (1373). *Edebiyât-i Dâstânî der Îrân* (Y. Ajend, Çev.). In *Edebiyât-i Dâstânî der Îrân ve Memâlik-i İslâmî*. Neşr-i Ârmîn. (in Persian).
- Şeriati, S. (n.d.). *Honar ve Câmi'e-sinâsî-yi Zenân der Câmi'e-yi Îrân* [Sayt-i Zenân-i Îrân]. <http://www.bashgah.net/pages-22299.html>. (in Persian).
- Şîrâzî, S. (n.d.). *Gülistân* (A. Karaismailoğlu, Çev.). Akçağ Yayınları.
- Şîrâzî, S. (2018). *Bostan* (A. Karaismailoğlu, Çev.). Akçağ Yayınları.
- Tülücü, S. (Ed.). (2015). *Binbir Gece Masalları Araştırmaları*. Akvaryum Yayınları.
- Vahidnejad, M. (1399). Çâliş-i Romantizm der Dâstân-i Zîbâ Eser-i Muhammed Hicâzî. 19(60), 155–171. (in Persian).
- Wellek, R., & Warren, A. (1373). *Nazariye-yi Edebiyât* (Z. Muvahhid & P. Muhâcir, Çev.; 1st ed.). İlmî ve Ferhengî. (in Persian).

Yerdemir, Ş. (2010). *Hûşeng-i Gulşîrî'nin Modern İran Öykücülüğündeki Yeri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.

Yıldız, A., & Dağlar, M. (2025). Hüseyin-i Kurd-i Şebisterî Farsça matbu metninin Kürtçe sözlü versiyonuyla yapı unsurları açısından karşılaştırılması. *KurdiName*, (13), 116–131. <https://doi.org/10.55106/kurdiName.1787884>

Zerrinkûb, A. (1370). *Bâ Kârvân-i Holle: Mecmû'e-yi Nakd-i Edebî*. İlmî. (in Persian).